

Л. Легасова, Н. Шевченко (Київ)

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І УКРАЇНА. МУЗЕЙНИЙ АСПЕКТ ТЕМИ

В українській історіографії немає спеціальних праць, присвячених Парку Слави у Києві, які б у повній мірі розповідали про тих, хто покоїться поруч з моголою Невідомого солдата. Протягом багатьох років науковці Меморіального комплексу проводять науково-дослідну та пошукову роботу: вивчають фондову колекцію, літературу, періодичні видання; опрацьовують особові справи та нагородні листи Героїв Радянського Союзу; простежують бойовий шлях кожного, хто похований у Парку Слави.

Комплектування матеріалів про цих воїнів музей розпочав ще у 80-х роках. Одними з перших музейних предметів стали документи, речі, фото Героїв Радянського Союзу М. Кирпоноса, Д. Турбіна, Н. Шолуденка, А. Вітрука. Згодом, у 2000 р., значну частину експонатів знайдено у колишньому музеї історії Печерського району, який було розформовано. Завдяки цілеспрямованій, наполегливій роботі з наукового комплектування колекція Меморіалу поповнилася документами, фронтовими листами, фотографіями Героїв Радянського Союзу М. Гогичаїшвілі, І. Леонова, С. Малигіна, Ю. Должанського; кавалерів бойових орденів Ю. Фоміна, І. Єлисеєва, А. Пилипенка, І. Колотушкіна.

На жаль, довідкового матеріалу на частину персоналії майже не було. На запити науковців музею до різних архівів надійшли довідки на А. Пилипенка, Й. Зубарева, С. Фрідмана, Ю. Фоміна, І. Єлисеєва, А.В.Бабіна. Але й досі немає даних на І. Ромашенка, В. Сербіна, М. Чернишова, О. Жукова.

Одночасно з накопиченням довідкового матеріалу працівники музею продовжували роботу з комплектування. Вдалося дізнатися, що один із похованих офіцерів, А. Бабін, після визволення Києва був начальником інженерних військ Київського військового округу. Архівні джерела підтвердили колишнє місце проживання генерала. У будинку № 8 на Печерському узвозі мешкали його далекі родичі. Через них вдалося встановити контакт з донькою генерала – Лідією Анатоліївною Бабіною, котра живе у Філадельфії, та отримати реліквійні документи: записник, орденську книжку, фото. Крім цього, було зроблено запит до ЦАМО РФ, завдяки якому з'ясовано багато біографічних подробиць, героїчних звершень. Адже у генерала А. Бабіна високі нагороди: ордени Леніна, два – Червоного Прапора, Вітчизняної війни I ст. У результаті пошуку музей отримав експонати А. Бабіна і дізнався про легендарну долю заступника командувача, начальника інженерних військ Закавказького фронту, який, за словами колишнього командувача цього фронту генерала І. Тюленева, «успішно заплombував Кавказ від ворожої піхоти і танків»¹.

Унікальні документи науковці музею віднайшли у 2002–2003 рр. в архівних справах військкоматів м. Києва та області: це списки, складені у 1945 р. на 29 військовослужбовців, похованих у районі Аскольдової могили (28 воїнів було перепоховано у 1957 р. у Парку Слави, доля останків 29-го за списком – лейтенанта Файвужинського Бориса (1922–1943 рр.) – невідома, пошук продовжується); схема розміщення могил на Аскольдовій могилі; документи, накази, розпорядження 1945–1948 рр. про благоустрій могил фронтовиків; оригінал повідомлення про загибель Героя Радянського Союзу Н. Шолуденка і т.д.

Результатами науково-дослідної, пошукової роботи стали реліквійні експозиції «Парк Слави» у раді ветеранів Печерського району та у Печерській районній у м. Києві державній адміністрації. Складено наукову довідку «Парк Слави – Парк Героїв», проведено радіопередачі і телепрограми. З успіхом проходять лекції на цю ж тему у військових частинах і школах.

Пошук і дослідження в цьому напрямі тривають.

Надзвичайно цінним джерелом для вивчення природи війни, її впливу на суспільство в цілому й окремих його членів, зокрема, є листи і щоденники учасників війни, її безпосередніх свідків. Саме цей пласт документального фонду музейної колекції протягом багатьох років є одним з предметів досліджень наукових працівників Меморіалу, за результатами яких з'явилися наукові повідомлення, розвідки, довідки: «Листи з війни», «Листи, датовані 1941-м роком, у колекції музею», «Пишу тобі листа із сорок п'ятого...» (колекція фронтових листів завершального періоду війни), «З думою про Україну», які розкривають внутрішній світ учасників війни, їх почуття, переживання, розповідають про їхню боротьбу, тугу за мирним життям, віру в перемогу над загарбниками.

Крім того, на базі цих музейних предметів створено та проведено стаціонарні та пересувні виставки «Чекай на мене» та «Листи з війни», які експонувались і в самому музеї, і за його межами, у тому числі у Музеї героїчної оборони та визволення Севастополя, Корсунь-Шевченківському історико-культурному заповіднику, Національному палаці культури «Україна».

Грунтовне вивчення писемних джерел і насамперед епістолярної спадщини допомагає відтворити морально-психологічний стан усіх категорій суспільства в роки випробувань, адже саме вони несуть в собі значний виховний заряд.

Слід зазначити, що історична цінність і унікальність цих музейних предметів очевидна: саме через листи та щоденники можна простежити зміни у сприйнятті війни безпосередніми її учасниками в різні періоди війни, роздуми, вчинки й долі конкретних людей. Не випадково важливим напрямом наукового комплектування музейної колекції є пошук та збирання документальних писемних свідчень періоду війни. Одним з таких унікальних джерел стали сторінки щоденника київської вчительки Г. Лук'янової, яка під час гітлерівської окупації нелегально навчала дітей і підлітків математиці й фізиці.

Зі щоденника Г. Лук'янової:

18.09.1941 р. «...*Ось вони і відступають! Вони дуже повільно йдуть – сірі, за-
порошені, різних родів наші радянські війська. А ми так були впевнені, що вони
будуть й далі захищати Київ. У Києві барикади з мішків з піском, «їжаки», про-*

титанкові рови, доти в магазинах. Що ж це? Серце моє розривається від болю... Я хочу, щоб вони подивилися на мене. Ніхто не дивиться. Вони йдуть бульваром від Святошина. Очі їх відсутні. Вони дивляться в себе. Що вони бачать там? Я сідаю на лаву на бульварі та гірко, ревно реву – уходить з ними життя!»².

А якою великою внутрішньою динамікою і напруженою позначені листи, що стали передсмертними... Вони є ще одним свідченням того, що їх автори йшли у безсмертя свідомо, виявляючи при цьому непересічну мужність та відвагу. Ось лише два рядки з листа Героя Радянського Союзу О. Борканюка:

3.10.1942 р. «...Сьогодні мене повісять... Умираю в сорок одному році віку... Вірю, що Перемога буде наша. Не плачте, не горюйте, будьте щасливі»³.

У наукових розвідках «Радянський партизанський рух у щоденникових записах його учасників», «Листи учасників антинацистського радянського підпільно-партизанського руху на Україні в 1941–1944 рр. (воєнних часів і до середини 90-х років)», «Щоденники учасників радянського руху Опору» музейними науковцями зроблено спробу проаналізувати документи з музейної колекції: листи та щоденники відомих партизанських керівників С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова, С. Руднева, Т. Строкача, в яких простежується не тільки цілий спектр почуттів партизанських вождів, а й цінна інформація, яка доповнює вже відому картину подій. Особливо цікавими в цьому плані є щоденники двічі Героя Радянського Союзу командира Сумського партизанського з'єднання С. Ковпака та Героя Радянського Союзу комісара з'єднання С. Руднева, які писали їх у винятково важких умовах – під час Карпатського рейду. Навіть враховуючи те, що автори не могли бути повністю відвертими та щирими, ці щоденники унікальні як за особистим внеском їх авторів у боротьбу з гітлерівськими окупантами, так і за самим змістом.

З перших сторінок майже у кожному запису поруч – трагедія і звитяга, біль втрат і радість зустрічі, суворі випробування війни.

Зі щоденника С. Ковпака:

12.06.1943 р. «...На шляху зустріли прикордонне село Глушкевичі. Села не було – все село спалили німці. Населення зі сльозами розповідало про звірства німців. До сімдесяти родин було зарізано людожерами, їх потім поспіхом поховали по дворах. Двори перетворились у могили, а село – у кладовище. Нас зустріли як синів, із сльозами на очах...»⁴.

16.07.1943 р. «Розвідка 3 і 6 рот форсують ріку по шию у воді... Вода збиває з ніг, люди падають, вода несе їх під ноги іншим, збиває... Ураганний вогонь, трасуючі ниті станків, розриви снарядів... Герої форсують річку, допомагаючи один одному...»⁵.

Не залишалися поза увагою партизанського керівника і побутові проблеми підлеглих:

24.08.1943 р. «Після Карпат – перший день відпочинку. Бійці нагодовані, а деякі навіть зайнялись лагодженням одягу, обірвались остаточно, в групі 50 % без взуття, а штани обірвались у всіх, шинелей немає ні в кого»⁶.

Цікавою й цінною є інформація про зустрічі та стосунки з місцевим населенням, а також загонами УПА:

21.06.1943 р. «...Форсували річку Случ в селі Більчаки. Узяли у полон бульбівців, розпитали їх та відпустили»⁷.

26.06.1943 р. «Щоб не пролити даремно кров жінок, дітей, старих, що перебували в селі, щоб не спалювати красиві українські мазанки, ми вирішили написати націоналістам листівку і відправити зі зв'язковим...

Проїжджаючи село Здвиж, я помітив на вулицях жінок, стариків, відчувалося, що населення симпатизує нам...

...Ми поки що ведемо політику не помічати націоналістів. Половину справи вони роблять корисною для нас...»⁸.

20.07.1943 р. «Населення від нашої появи розгублене...»⁹.

24.08.1943 р. «Прикарпатське населення починає надавати нам допомогу і не тільки харчуванням, але і різними повідомленнями про противника...»¹⁰.

Особливу увагу приділяє цій темі в своєму щоденнику й С. Руднев. У музеї зберігається копія цього щоденника, переписана з оригіналу в 1944 р. відомим партизаном-поетом П. Вороньком.

Зі щоденника С. Руднева:

24.06.1943 р. «...Тут таке політичне протистояння, що треба добре міркувати: вбити – це дуже просто, але треба зробити так, щоб уникнути цього, націоналісти – наші вороги, але вони б'ють німців. Ось тут лавіруй та міркуй!»¹¹.

25.06.1943 р. «...нам треба вести політику бити німця разом, а жити нарізно...»¹².

Різні за стилем викладу, з самоцензурою, щоденники учасників руху Опору дають змогу відчутти безпосереднє ставлення людини до особливого періоду в історії нашого народу.

Темою окремого дослідження тривалий час залишається початковий етап війни, який характеризується складністю і неоднозначністю подій, а також відсутністю базових документів. Саме цей період нерідко викликає гостру полеміку, псевдонаукові спекуляції та категоричні оцінки з боку деяких вчених, політиків, літераторів, ветеранів.

Оскільки історична наука недостатньо використовує специфічні музейні джерела, співробітники музею намагаються якимось чином заповнити цю прогалину шляхом вивчення та аналізу музейної колекції, збирання супутньої інформації, виявлення нових фактів тощо.

Саме так народилися науково-аналітична довідка «1941-й рік у фондовій колекції музею», інформаційна довідка «На першій лінії вогню (про бойову діяльність бійців прикордонних загонів Українського прикордонного округу 22 червня 1941 р.)», повідомлення за матеріалами експозиції і фондів музею «Прикордонні бої в Україні» та інші.

Такі дослідження збагачують історичні знання та використовуються для вирішення проблем практичної музейної роботи, насамперед, екскурсійної та експозиційно-виставкової діяльності.

Помітною подією в суспільному житті стала реліквійна виставка «22 червня... На зламі», створена до 60-річчя початку війни на базі матеріалів Меморіального комплексу, а також провідних музеїв військової тематики Рес-

публіки Білорусь, Російської Федерації, Федеративної Республіки Німеччини. Не повторюючи змісту головної експозиції, експонати виставки розвинули й поглибили тему трагедії і подвигу нашого народу на зламі його історичної долі – в 1941 році. Задум акцентувати на цій прикрій смузі воєнного періоду був новаторським, адже донедавна в радянській історіографії тема невдач та поразок Червоної армії не віталася і в ту пору подібна виставка була б неможливою. Нині ж подібний захід є цілком доречним і вписується у відзначення дня 22 червня як Дня скорботи і пам'яті жертв війни.

У результаті багаторічної пошуково-дослідницької роботи співробітники Меморіалу поповнили музейну колекцію цінними матеріалами про випускників 1941 року. На основі вивчення нових надходжень, фондової колекції Меморіального комплексу, матеріалів Педагогічного музею України та музею середньої школи № 77 м. Києва було створено виставку «А завтра була війна...», яка мала широкий резонанс у наукових колах, засобах масової інформації та відвідувачів.

З Книги відгуків:

– «...Виставка наче символізує грань між життям і смертю. Саме контраст мирного, затишного життя та свідомість того, що завтра трапиться неоправима трагедія з героями виставки створює цю неповторну, зворушливу атмосферу. Вчора мені виповнилося 16 років і як добре, що немає війни. Настя».

«Ми з древнього Львова. Те, що побачили на виставці, вразило нас до глибини душі. То є не просто експонати, то є зболена дитяча пам'ять. Подібного немає ніде. У вас працюють вельми душевні і розумні люди, бо то не під силу простим людям...

З великою пошаною до Вас – вчителі»

«Виставка вражає своєю високою моральністю, трагізмом, величезним патріотизмом. Фактично це були ще зовсім діти, але яка в їхніх душах була велика любов до Батьківщини! Вони йшли на смерть і перемогли! Ми повинні зберігати мир на землі, повинні пам'ятати, що війна – це лихо, смерть... Спасибі співробітникам за пам'ять! Це унікальна виставка.

Родина Борисових, м. Донецьк»

Слід зазначити, що цю виставку, як і всі експозиції Меморіалу, насичували документальні матеріали, виявлені та досліджені, головним чином, музейними працівниками.

Українське суспільство передвоєнної доби без прикрас, замовчувань і патетики – так стисло можна окреслити провідну сюжетну лінію виставки «Якщо завтра війна...». На перший погляд здається, що нічого нового тут не скажеш, однак співробітники музею знайшли «свіжий», промовистий матеріал і змогли «вплести» його в загальну канву таким чином, що він пульсує, привертає увагу, примушує працювати розум і серце. Зібрані разом понад 250 експонатів із фондової колекції музею відтворюють неповторну й сповнену протиріч атмосферу 30-х – початку 40-х років, що існувала на теренах тодішнього Радянського Союзу, а відтак і в Україні.

Намагаючись бути максимально об'єктивними, співробітники Меморіалу спираються на документальні джерела, серед яких не останнє місце посідають спогади учасників цих подій, концептуально вибудовують виставки таким чином, щоб у читача й відвідувача створювалось цілісне уявлення про перший

період війни, його темні й світлі сторони, трагізм і героїзм. У центрі уваги тут завжди перебуває простий солдат, який виніс на собі увесь тягар війни.

Не залишилися поза увагою й непрості долі генералів 41-го. Саме їм були присвячені тематична виставка, створена в музеї до 60-річчя початку війни, та дослідження «Солдати у погонах генералів», де шляхом тривалого пошуку й співставлення опублікованих даних, матеріалів фонду Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» на фоні конкретно-історичного полотна вдалося розповісти про генералів, які брали участь в обороні столиці України 1941 р. і наступальних операціях 1943 р., в результаті яких Київ був звільнений від гітлерівських загарбників. Рецензуючи цей матеріал, науковий консультант музею доктор історичних наук О.Лисенко зазначив, що «стисла, але змістовна інформація, систематизована авторами вперше в історіографії, дозволяє скласти уявлення про напругу і трагізм тих подій»¹³.

Це дослідження, а також наукові повідомлення «Невільники ХХ століття», «Салюти Перемоги», «Автографи Перемоги», «І пам'ять, і слава...», підготовлені провідними науковцями Меморіального комплексу, увійшли до останнього тому історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» – «У вічному боргу. Місто-герой Київ». Цей серіал широко використовується в дослідницькій, виставковій, просвітницькій діяльності Меморіального комплексу. Відповідно до ювілейних дат здійснюється тематичне експонування Книг Пам'яті і Книги Скорботи у Залі Пам'яті музею. Такий спосіб презентації цих видань акцентує увагу на результативності спільних пошуково-наукових зусиль, демонструє їх логіку, завершеність. Крім того, відвідувачі мають можливість ознайомитися зі списками загиблих, відшукати прізвища рідних.

З Книги відгуків:*

«Уважаемые сотрудники музея! Преклоняю колени перед вами. Спасибо за память. Я сегодня нашла своего родного деда – Пилипца Кирилла Федоровича, пропавшего без вести в 1941 году. Я не ожидала, что такое возможно.

о. Сахалин – подполковник юстиции Тумашева Валентина Васильевна и моя мама».

На жаль, навіть такому солідному виданню, як «Книга Пам'яті України» не вдалося «згадати усіх поіменно». Зібрані в результаті копіткої роботи матеріали дозволили ніби повернути з небуття постаті тих воїнів, які були поховані. А ось трагічні долі тих, хто й досі вважається зниклим безвісти, залишаються серйозною проблемою, що потребує подальших зусиль наукових, громадських, ветеранських, пошукових організацій та їх підтримки з боку держави.

Одним із прикладів є доля старшого сержанта С. Богуна з Донеччини, який в грудні 1943 р. (так значиться у повідомленні) пропав безвісти. Причому в цьому посвідченні на адресу матері не вказано ані дати, ані місця чи назви населеного пункту, поблизу якого це трапилось. Але дуже старанно закреслені слова «в бою за соціалістичну Батьківщину, вірний воїнській присязі»... Мати так і не дізналася, де похований її єдиний син, адже багаторічні неодноразові спроби родичів

* збережено мову оригіналу

та працівників Меморіального комплексу встановити долю воїна залишилися марними. На жаль, ім'я захисника Вітчизни Семена Павловича Богуна навіть не згадується в Книзі Пам'яті України, оскільки архів місцевого військкомату, де знаходився оригінал посвідчення, згорів у 1953 р., а документ, що зберігався у матері воїна та його родичів, у редакції Книги Пам'яті оригіналом не вважають...

Однією з магістральних тем дослідження протягом багатьох років залишається нацистський геноцид на території окупованої України – найбільш трагічна сторінка в історії нашого народу. Тільки останнім часом науковцями відповідного відділу музею підготовлено близько десяти наукових, аналітичних, інформаційних довідок, розвідок, повідомлень з цієї тематики: «Бабин Яр – біль нашої пам'яті», «Знищення фашистськими окупантами пацієнтів Київської психіатричної лікарні імені академіка І. Павлова. 1941–1942 рр.», «Документи нацистської влади в Україні у фондозбірні музею» та інші.

Протягом усіх років існування Меморіального комплексу співробітники по крихтах збирали, вивчали, досліджували документи і матеріали, які проливали світло на проблему радянських військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 рр. Ця тема недостатньо вивчалася радянською історичною наукою з ідеологічних причин.

За результатами досліджень музейними працівниками підготовлено наукову довідку «Табори в Дарниці та на Сирці – місця масового винищення радянських військовополонених і мирних громадян за часи німецько-фашистської окупації м. Києва (1941–1943 рр.)», наукове повідомлення «Мартиролог «Гросс-лазарету» м. Славути Хмельницької області: музейний аспект проблеми», стаття «Невільники ХХ сторіччя», наукова розвідка «Заручники неволі», які стали основою концептуального рішення виставки «Трагедія радянських військовополонених у роки війни. Люди і долі». Не претендуючи на повне розкриття цієї складної та болісної теми, виставка відтворила атмосферу полону, його наслідки для тих, хто мав нещастя «пройти» крізь цей жах, а отже й привернути увагу суспільства до цієї теми, стимулювати зусилля пошуковців, учених, краєзнавців, переглянути стереотипи ставлення до колишніх радянських військовополонених, сприяти поверненню цим людям доброго імені.

Наведення невідомих або маловідомих фактів, спогадів, чітка позиція авторів щодо оцінки описуваних явищ підвищують науково-пізнавальну цінність цих наукових матеріалів.

Особливо відчутні результати дало вивчення трьох книг обліку померлих в'язнів “Гросс-лазарету” міста Славути Хмельницької області. Створений у серпні 1941 р., цей табір проіснував до січня 1944 р. Через нього пройшло близько 150 тис. пораних і хворих червоноармійців. Книги реєстрації померлих у “Гросс-лазареті” таємно, з ризиком для життя, вели самі в'язні. Усього в них записано 20 тис. прізвищ полонених різних національностей колишнього Радянського Союзу.

Науковці музею проаналізували та систематизували наведені у книгах списки померлих і, по можливості, дослідили біографії згаданих у них людей. Завдяки багаторічним зусиллям було складено детальну картотеку за місцем народження полонених, яка багаторазово вивірялась та уточнювалась.

У 1995 р. були вперше підготовлені, розіслані та опубліковані списки уродженців України по областях. Ці ж списки відпрацьовувались разом з редакцією “Книги Пам’яті України”, яка внесла їх до нових публікацій.

Наступним етапом стала публікація упродовж 1996–1998 рр. списків уродженців Російської Федерації, які загинули у “Гросс-лазареті”.

На надіслані музеєм матеріали надійшли офіційні відповіді від апарату Президента Татарстану, мерій Москви і Санкт-Петербурга, адміністрацій Іркутська, Красноярська, Пермі, Твері, Курської, Оренбурзької та Ростовської областей. Департамент у справах видавництва та інформації Уряду Москви одержані матеріали оформив у збірник, переданий до всіх районних і міських друкованих та електронних засобів масової інформації. Адміністрація Твері не тільки двічі опублікувала списки у місцевій пресі, а й підготувала сюжет для міського телебачення, віднайшла кошти, щоб надати родичам можливість відвідати Україну.

Лише за останні роки науковцями після ретельного дослідження написано і відправлено в усі куточки колишнього СРСР ще близько 3000 листів-анкет. І нерідко, надсилаючи листи-відгуки (а їх уже понад 100), рідні колишніх військовополонених на знак вдячності співробітникам Меморіалу передають на довічне державне зберігання власні сімейні реліквії. Отже, ця робота дає подвійний результат: по-перше, повертаються з небуття імена тих, хто пропав безвісти, по-друге, фонди музею поповнюються безцінними реліквіями, які, в свою чергу, дають змогу створювати на їхній основі нові експозиції.

Тематика наукових досліджень часто визначається суспільними потребами та викликами часу. Специфіка такої роботи полягає у тому, що вона має не лише пізнавальне, а й практичне призначення. Протягом кількох років працівники музею досліджують тему «Українські «остарбайтери». За результатами цієї роботи – а вона складалась з вивчення музейного зібрання, опрацювання літератури, публікацій, архівних документів, спогадів колишніх «остарбайтерів» – було підготовлено кілька публікацій, телерадіопередач, а також наукові розвідки і довідки: «Українські «остарбайтери» (за трофейними німецькими документами з фондového зібрання Меморіального комплексу), «Соціально-гуманітарний аспект музейного дослідження проблеми українських «остарбайтерів», «Спогади «остарбайтерів» як джерело дослідження історії міста Києва», «До проблеми українських «остарбайтерів». Погляд дослідника» та інші.

Першим підсумком тривалих пошукових та дослідницьких зусиль науковців Музею стала виставка «Про них ще не все сказано... Долі українських остарбайтерів», підготовлена у 1998 році. Практично вперше широкий загал дістав можливість ознайомитися з тими аспектами проблеми, які лише почали опрацьовуватися в науковій літературі. Високий статус виставки та її суспільно-політичне звучання засвідчило участь у її презентації Надзвичайного і Повноважного Посла Німеччини в Україні Е. Гайкена, інших офіційних осіб.

Науковий характер експонатів, вірно обрані методологічні орієнтири, об’єктивність у висвітленні суперечливих і складних питань викликали підвищений інтерес німецької громадськості до виставки і пересувний її варіант під назвою

«Німецький окупаційний режим в Україні. Доля українських остарбайтерів» експонувався в деяких музеях Берліна (ФРН).

Наступним кроком у цьому напрямі став вихід у світ спільного з Інститутом історії НАН України наукового видання «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів».

Все це привернуло увагу суспільства до маловідомого на той час, але вкрай хворобливого історичного явища, породженого війною, а також, напевно, сприяло вирішенню деяких питань компенсаційних виплат колишнім «остарбайтерам» з боку Німеччини.

Участь у спільних виставках, міжнародних наукових конференціях, численні публікації, робота із засобами масової інформації тощо дозволили Меморіальному комплексу репрезентувати себе на міжнародній арені в якості солідної науково-дослідної установи, встановити нові контакти з громадськими і державними інституціями, започатковувати нові музейні та наукові проекти.

У діапазоні широких суспільних функцій музей виконує наукові дослідження на замовлення державних установ, громадських організацій, окремих ветеранів або їхніх родин.

Важливим суспільним завданням, що ставлять перед собою наукові відділи музею, є участь у формуванні колективної історичної пам'яті. Оскільки щороку невмолимо скорочується число безпосередніх учасників тих вікопомних подій, а з ними йдуть у небуття фрагменти історичної пам'яті про війну, без яких неможливо відтворити її цілісну, сповнену суперечностей і внутрішньої драматургії картину, одним із пріоритетних напрямів роботи музейних науковців залишається складання усної історії війни: збирання, фіксація та наукове опрацювання спогадів у вигляді записів, фонозаписів, автографів, анкет тощо представників усіх категорій населення України, які пережили війну, а також комплектування музейної колекції матеріалами воєнної доби, насамперед, документальними, їх систематизація і вивчення.

Відомий український історик М. Коваль, який протягом кількох років був науковим консультантом Музею, дав високу оцінку цієї діяльності колективу Меморіалу: «Ця робота є перспективною в тому плані, що збирання якнайповніших даних про учасників війни – бійців Червоної армії, партизанів й підпільників, трудівників тилу, – визначення їхнього соціального, національного, освітнього, професійного статусу може дати соціологічний «зріз» всього воєнного покоління й, отже, – створити унікальний колективний образ народу-переможця. Така праця вкупі з історичними нарисами бойових шляхів формувань Червоної армії, що відвоювали Україну від поневолення нацистами і цим створили засади для її майбутнього незалежного існування, може бути гідним здобутком і в історіографії, і в музейно-популяризаторській роботі»¹⁴.

Науковцями музею у теоретичних працях, експозиційно-виставковій, освітній діяльності порушуються й такі актуальні питання, як міжнародне становище та міжнародні зв'язки України, СРСР у роки Великої Вітчизняної війни. Тут слід відзначити такі пошукові теми: «До проблеми союзних взаємовідносин у роки Другої світової війни», «Союзники СРСР і союзники нацистської Німеччини у

Другій світовій війні», «Конвої – одна з цікавих сторінок історії Другої світової війни (огляд музейної колекції)», «Тегеран-43: другому фронту в Європі – бути» (до 60-річчя першої тристоронньої зустрічі керівників СРСР, США та Великобританії) – науковий огляд і однойменна тематична виставка. Створено виставку й до 60-річчя Кримської та Берлінської конференцій.

Особливість дослідницької діяльності у музеї полягає в тому, що вона вимагає тісного взаємозв'язку науки і практики. Маючи солідну наукову базу, музейний заклад повинен усі види накопиченої наукової інформації робити доступними для відвідувачів.

Ось чому серед різнобічних напрямів діяльності музеїв особливе місце посідає експозиційно-виставкова робота. Адже виставки дають можливість більш докладно висвітлити ту чи іншу подію, оперативно оприлюднити необхідну інформацію, повніше відгукнутися на пам'ятні, ювілейні дати, привернути увагу громадськості до сучасних проблем тощо.

Щодо міжнародних виставок – це ще одна можливість через безцінні музейні реліквії розкрити для іноземних громадян трагедію, героїзм і звитягу українського народу, а також ознайомити вітчизняних відвідувачів з історико-культурним надбанням інших народів.

Головними напрямками науково-експозиційної та виставкової діяльності Меморіалу є визначні історичні ювілеї вітчизняної та світової історії, помітні події та особистості історії війни, показ окремих колекцій, звіти про нові надходження в результаті наукового комплектування. Ряд виставок було організовано та проведено за участю інших музеїв, як українських, так і зарубіжних.

Двічі (у 2000 та у 2005 рр.) Меморіал узяв участь у міжнародній виставці «Парад Перемоги» в Державному історичному музеї в Москві. Численні відвідувачі виставки ознайомилися з матеріалами генерала П. Жмаченка, капітанів В. Чугаєвського та Ф. Куліша, сержанта І. Данилейка та інших учасників параду українського походження.

Однією з ґрунтовних спроб дати своєрідний соціальний зріз воєнного покоління у тому вигляді, яким воно було на День Перемоги, стала тематична виставка «Весна. Перемога. Пам'ять», присвячена 55-річчю Перемоги.

У центрі експозиції, що налічувала понад 750 раритетних експонатів, перебували солдати й офіцери, чоловіки і жінки, дорослі й діти. Через документи – листи, щоденники, нагородні довідки, фотографії – на повний зріст постав колективний образ народу-переможця. Особливу увагу привертала воєнні та повоєнні долі Героя України полковника Л. Сушка, Героя Радянського Союзу Надії Федутенко, вчителя київської школи, повного кавалера ордена Слави В. Рибалка, солдата, а по війні служителя православної церкви Б. Крамаренка, відомих українських письменників О. Гончара, Ю. Збанацького та інших.

Особливе місце в діяльності творчого колективу музею належить постійному пошуку нових форм і методів роботи. На цьому шляху трапляються як проблеми, так і досягнення. До останніх можна віднести досвід створення невеликих тематичних виставок, що давно вже увійшов у практику науково-експозиційної роботи Національного музею історії Великої Вітчизняної війни. Створенню цих

виставок передують глибоке вивчення наукової та мемуарної літератури, архівних документів, матеріалів фондів, а також пошукова робота. Однією з таких виставок-досліджень стала тематична виставка «Герої повітряних таранів над Чорним морем» (1998 р.) з циклу «Із племені крилатих». Науковці Меморіалу встановили прізвища та знайшли фотографії шістнадцяти льотчиків ВПС Чорноморського флоту, які в різні роки війни здійснили 18 таранів ворожих літаків (у кримському селищі Кача на їх пам'ять споруджено обеліск).

Наступним етапом роботи було відновлення деталей повітряних боїв, розшук родичів героїв, збирання фронтових реліквій. Хвилюючим і неповторним стало відкриття цієї виставки, де ніби зустрілася з батьком, капітаном В. Чернопащенко, який загинув у квітні 1942 р., його донька Марія Василівна, про народження якої він так і не дізнався...

На шляху до історичної правди науковці Меморіалу продовжують вивчення бойових дій регулярної армії та партизанів. З цією метою на базі музейної колекції, доступних архівних матеріалів, наукової та мемуарної літератури були написані такі розвідки, як «Бойові дії на Лівобережній Україні та Донбасі (липень 1941 р. – липень 1942 р.)», «Бойові дії на півдні України і Кримському півострові. 1941–1942 рр.», «Дніпровська повітряно-десантна операція 1943 р.» та багато інших.

Предметом наукового зацікавлення є й так звані «білі плями», тобто маловідомі сторінки історії. Результатом таких досліджень стали невеличкі за обсягом, але змістовні й цікаві науково-інформаційні довідки і розвідки «Маловідомі сторінки Корсунь-Шевченківської битви», «Операція «Малий Сатурн», «Військова операція «Стрибок» («Мінська фронтова операція)», «Морально-психологічний стан населення щойно визволених областей України (в руслі історичної антропології)» тощо.

Відаючи належне значенню наступальних операцій на території України у 1943–1944 рр., працівники музею звернули увагу на те, що вони здебільшого глумляються, подаються без критичного осмислення. Але глибоке вивчення матеріалу, аналіз втрат привернули увагу до теми новобранців, яких сотнями тисяч мобілізували польові військкомати і непідготованих, ненавчених кидали у криваві битви, іноді без підтримки авіації, танків і навіть артилерії. Дослідженню цієї теми сприяло вивчення посвідчень про загибель (похоронок) часів війни.

Невідворотна загроза повної втрати цього надзвичайно важливого, унікального пласту джерел інформації про війну продиктувало необхідність поставити питання про передачу їх з військкоматів на постійне зберігання до Меморіального комплексу. З ініціативи музейного керівництва Міністерство оборони України вирішило це питання. Протягом 2006 р. науковці музею здійснили відрядження майже до всіх обласних центрів України та доставили близько 5 тис. томів, у яких зберігається майже 1,5 млн. документів. Крім того, на постійне зберігання до Меморіального комплексу з військкоматів надходять особові справи двічі Героїв та Героїв Радянського Союзу, які проживали в Україні. Робота з цими документами стане самостійним і перспективним вектором наукових зусиль колективу музею.

Створено новий науково-дослідний відділ з вивчення та музейного використання документальних пам'яток щодо людських втрат в Україні під час війни. В музеї проведено конкурс серед науковців на концепцію діяльності цього від-

ділу, визначені деякі теми наукових досліджень, серед яких: «Повідомлення про загибель – історичні документи пам'яті й скорботи», «Питання обліку втрат у Червоній армії», «Радянські військові мобілізаційні процеси в Україні», «Діяльність польових військкоматів у ході звільнення території України», «Український вимір війни. Втрачені роди України», «Похоронка» як джерело музейного та історичного дослідження» та інші.

У результаті науково-дослідницької роботи співробітники музею вже виявили десятки й сотні похоронок на так званих «чорносвітків» – мобілізованих зі щойно визволених територій. На Букринському плацдармі на південь від Києва у жовтні-листопаді 1943 р. навечно залишилися новобранці з Переяславщини: Іван Кравченко (1924 р.н.), Григорій Кравченко (1925 р.н.), Василь Кучеренко (1926 р.н.), Кирило Куличевський (1926 р.н.), Василь Ковалевський, Андрій Кутовий, Петро Кутовий, Василь Розовик (1910 р.н.), Павло Рибак (1922 р.н.), Федір Рибак, Зіновій Рубан, Степан Романенко, Ілля Репа, Михайло Репа та сотні інших. Це тільки кілька прізвищ зі справ №№ 11,12,18, де вказане місце загибелі¹⁵.

5 листопада 1943р. у Пущі-Водиці загинули рядові В.Г.Москаленко (1910 р.н.), М. Мельниченко (1920 р.н.), С.В.Москаленко (1912 р.н.), М. Савенок, Д.Я Винниченко (1906 р.н.), П. Новик (1911 р.н.), П.М.Мельниченко, І.Я.Мельниченко, Д.Ю.Москаленко (1912 р.н.) з села Лютиж¹⁶.

У довідці (замість червоноармійської книжки) рядового Селеги Микити Юхимовича з с. Димер – бійця 712-го стрілецького полку 132-ї Бахмацької стрілецької дивізії значиться, що боєць загинув 29 листопада 1943 р. 4 листопада Димер було визволено бійцями 132-ї стрілецької дивізії. Отже, справжньої червоноармійської книжки боєць не встиг отримати, бо зовсім недовго воював.

У томах з похоронками часто зустрічаються витяги з протоколів засідань сільських рад, де чітко вказано: “призваний польовим військкоматом”.

У документі сільської Ради с. Старі Петрівці записано: “Журавель Андрій Корнійович, 1912 р.н., 20.10.1943 р. призваний польовим військкоматом у РСЧА і 4.11.1943 р. був вбитий на полі бою за взяття Києва, похований у лісі біля Пуща-Водиці”¹⁷. У той же день у Пуща-Водиці загинув новобранець зі Старих Петрівців Чухманенко Григорій Семенович, зовсім недалеко відійшовши від дому¹⁸.

Окремі документи скорботних стосів присвячені військовим некрополям Києва, де поховані десятки тисяч наших земляків та воїнів різних національностей. Мимоволі виникає питання: «А скільки людей залишилось уздовж доріг, шосе?». Похоронки спонукають до тривалого пошуку невідомих, безіменних солдатів та офіцерів, рідні яких і до цього часу не знають, де їхні могили.

Систематизація та аналіз цих документів ще раз фокусують увагу як істориків, так і суспільства в цілому на питанні про людські втрати України, остаточна цифра яких і досі невідома (майже 8 млн. загиблих – цифра умовна), мільйони співвітчизників продовжують вважатися серед тих, хто пропав безвісти.

Першою в Україні спробою створення цілісної, науково обґрунтованої експозиції на базі «похоронок» став завершальний експозиційний зал музею – Зал Пам'яті, відкритий для відвідувачів ще в 1995 р. до 50-річчя Перемоги. Саме тут на 27-метровому «поминальному столі» вишикувалися нехитрі речі фронтового побуту, а

поміж ними – понад 600 похоронок, невеличка частина того, що передано музею лише одним, Чорнобаївським районним військкоматом Черкаської області. Тут же й довідки про поранення. Вони нагадують: кожен другий воїн-українець загинув на фронті, кожен другий з тих, хто залишився живим, став на все життя інвалідом¹⁹.

Відновлення історичної пам'яті про тих, хто поліг на українській землі незалежно від національності, релігійних або політичних уподобань тощо, стало головним завданням документально-реліквійних виставок «Невідомому солдату присвячується» (2002 р.), «І пам'ять, і слава...» (2003 р.), «Біль і гордість твої, Україно», «Чорна піхота» (2004 р.), «Я єсть народ» (2005–2006 рр.) та інших.

До Перемоги наш народ ішов через героїзм і втрати – така магістральна ідея ювілейної виставки «Переможці», присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Великим і трагічним символом виставки, її смисловим стрижнем став «птах» скорботи й болю, який несе на своїх крилах похоронки за кожен з 1418 днів війни, а також 70 томів цих скорботних документів з усіх областей України. До речі, створенню цього експозиційного розділу передувала копітка робота наукових співробітників музею, які докладно вивчили ці томи та стоси, вперше виявивши та систематизувавши похоронки за кожен день війни.

Виходячи з принципу історичної достовірності та загальнолюдських цінностей, увага акцентується не тільки на трагедії, на самому факті загибелі людей, а й на тому, в ім'я чого це діялося – заради життя інших, наступних поколінь, які нині несуть пам'ять про полеглих.

Переплетіння ліній живих і полеглих воїнів-переможців розкривається через персоніфіковані людські долі: А. Єрьоменко, О. Гончар, І. Черняхівський, А. Кравченко, В. Петров, Д. Вакаров, В. Майборський – всесвітньо відомі та зовсім незнайомі імена. Але всіх їх поєднує участь у тій кривавій війні.

Отже, ювілейна виставка, як і вся діяльність Меморіального комплексу, мала на меті переконливий показ тернистого і жертвовного шляху українського народу до перемоги, її величчя і значення для долі України. Олександр Довженко зазначав у своєму щоденнику: «Народ треба возвеличити, й заспокоїти, і виховувати в добрі, бо зла випало на його долю стільки на одне покоління, що вистачило б і на десять колін»²⁰.

Повернення до глибин народної пам'яті, увічнення всіх, хто поліг в роки воєнного буревію, закріплює за нами почесне місце серед цивілізованих народів, найвищою цінністю для яких є людське життя.

З Книги відгуків:

«...Працівники Храму Пам'яті подарували неймовірне: через 54 роки вручили мені орденську книжку брата Ілька. Ось чому я так часто приходжу в зали музею – на зустріч з братом, якого поглинула придніпровська земля у сорок третьому...

Киянин Д.Р.Ляшенко»

За цим записом у Книзі відгуків стоїть копітка робота працівників Музею, які, отримавши від Д. Ляшенка лише один документ – похоронку на брата Іллю, простежили службовий список полеглого воїна, встановили правильне найменування військової частини, уточнили, до складу якої армії, фронту входила ця

бойова одиниця, надіслали кілька запитів до Центрального архіву міністерства оборони Російської Федерації і таким чином дізналися, що танкіст лейтенант Ілля Ляшенко за мужність під час форсування Дніпра наказом від 2 вересня 1943 р. був представлений до ордена Червоної Зірки. Але отримати нагороду не встиг – 22 вересня наш земляк став одним із 7920 воїнів, котрі щодобово гинули під час Смоленської наступальної операції 1943 року...

Через клопотання Меморіального комплексу в Адміністрації Президента Російської Федерації, міністерствах оборони Росії та України, інших організаціях напередодні 54-ї річниці визволення Києва від гітлерівських загарбників Д. Ляшенко отримав нагородні документи на полеглого брата²¹.

Це тільки одна історія пошуку та дослідження, а такі випадки – не поодинокі. Співробітники Меморіалу тісно співпрацюють з різними пошуковими організаціями, з людьми, які ставлять метою життя увічнення героїв і жертв Великої Вітчизняної. Розшук, клопотання і вручення нагород жителям України на їхніх загиблих родичів – це святий обов'язок держави, громадськості, людей.

Треба зазначити, що чимало наукових статей і розвідок працівників Національного музею увійшли до збірників наукових конференцій різних музеїв та інших установ, а також друкуються в таких відомих виданнях, як «Енциклопедія історії України», «Сторінки воєнної історії України» Інституту історії України НАН України, «Український історичний журнал», журнал «Воєнна історія», «Військово-історичний альманах ЦМЗСУ» та інших. Незважаючи на вкрай обмежені фінансові можливості, протягом останніх років вдалося підготувати та видати збірник наукових статей «Музей війни народної», фотопутівник та науково-популярний фотоальбом «Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», а також підготувати та надати матеріали для фотоальбому, що був виданий з ініціативи та на кошти відомого в Києві журналіста й історика Пітера Дікенсона, громадянина Великобританії. Вже згадувалося, що за результатами ґрунтовних аналітичних досліджень науковцями Меморіалу спільно з Інститутом історії НАН України видано науковий збірник «... То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів». Готується ще кілька проєктів: книга «Бабий яр. Человек. Власть. История»; збірник документів, фото та щоденників учасників руху Опору в Україні (спільний проєкт Меморіального комплексу та ЦДАГОУ). Розпочато роботу над науково-видавничим проєктом «Не підлягає забуттю. Концтабір Маутхаузен».

Кожна наукова публікація, експозиція, виставка, екскурсія, масовий захід, що створюються та проводяться в музеї, спрямовані на формування у свідомості відвідувачів конструктивних образів, впевненості в спроможності українського народу досягати успіхів у справі державного будівництва та розвитку країни у всіх сферах життя.

Видавничо-популяризаторська робота продовжується й сьогодні.

Одним з найголовніших напрямів діяльності музею є науково-освітній сегмент, основні форми якого становлять оглядові й тематичні екскурсії по головній експозиції, виставках, території Меморіалу, а також науково-просвітницькі заходи, яких у музеї налічується десятки різноманітних форм.

Виховний вплив цих заходів пов'язаний насамперед з формуванням патріотичних почуттів та історичної свідомості молодого покоління. Завдання музею полягає не тільки в тому, щоб познайомити учнів, студентів, курсантів з історією рідної країни, а й у тому, щоб сформувати громадську повагу до минулого та культури України, до людей, які їх створили.

Процес популяризації історичного знання у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни базується на таких засадах, як науковість, об'єктивність, зв'язок із сьогоденням.

В уроках пам'яті та мужності, історичних та тематичних кінолекторіях, семінарах, конференціях, тематичних зустрічах, круглих столах, мистецько-професійних вечорах тощо закладено пізнавальний, емоційний та виховний потенціал, що дозволяє шанувати і берегти ідеали боротьби за свободу і незалежність, сприяє усвідомленню того, що мир і злагода у суспільстві є найголовнішими його здобутками, запорукою його поступу та прогресу.

Поряд з активною публічною науково-просвітницькою, науково-дослідною, експозиційно-виставковою роботою зусилля науковців Національного музею спрямовані й на участь у наукових заходах інших установ. Це, насамперед, міжнародні наукові конференції Інституту історії України НАН України, Інтернет-конференції Клубу Пошани визначних людей, різнобічні заходи Головної редколегії «Книги Пам'яті України», профільних музеїв, учбових закладів тощо.

Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» є центральним науково-методичним осередком серед музеїв військового профілю. Надання методичної допомоги, вдосконалення музейної діяльності, підвищення професійного рівня працівників музею – ось основні напрями цієї роботи. Провідні наукові співробітники Меморіалу систематично проводять наукові заняття з питань історії війни та музейної справи для слухачів Державної Академії керівних кадрів культури; рецензують наукові концепції, тематико-експозиційні плани державних, відомчих, громадських музеїв; надають наукові консультації тощо.

До 60-річчя визволення України, 60-річчя Перемоги, 65-ї річниці початку Великої Вітчизняної війни науковцями музею підготовлено низку методичних рекомендацій, науково-інформаційних довідок, розроблено технологічні карти екскурсій для іноземних громадян тощо. Одним із напрямів діяльності Меморіального комплексу є підготовка матеріалів з військово-історичної тематики для публікацій у засобах масової інформації.

Протягом багатьох років наукові співробітники музею висвітлюють у ЗМІ України непересічні, героїчні долі солдатів перемоги, розповідають про цікаві знахідки та надходження, інформують про нові виставки та експозиції, запрошують на різноманітні заходи. Особливе місце в цій роботі посідає висвітлення маловідомих сторінок війни, результатів дослідницької діяльності музейних науковців, проблемні питання.

Не залишаються поза увагою працівників проблеми музейної соціології, психології, педагогіки: вивчення соціального, вікового складу, географії проживання основних груп відвідувачів. Виявляються динаміка, мотиви відвідування,

освітньо-виховний вплив засобів музейної роботи на різні групи відвідувачів, у першу чергу – учнівської молоді. З цією метою проводяться та використовуються моніторинги, опитування, візуальні спостереження, аналіз Книг відгуків, статистика, обліково-звітна документація тощо. Це важливо для музею, насамперед, у прикладному плані, оскільки результати цих досліджень лежать в основі практичної роботи з відвідувачами.

Діяльність колективу Національного музею постійно перебуває в центрі уваги державних і громадських організацій, наукових установ, ЗМІ, які відзначають позитивну роботу колективу щодо об'єктивного висвітлення історії Великої Вітчизняної війни, історичного значення перемоги над нацизмом і фашизмом для світової цивілізації, утвердження ідеалів миру, злагоди і гуманізму.

Не випадково завершує огляд експозиції Музею реліквійно-образна композиція “Примирення” – хрест із залишків зброї країн, що воювали, пробиті кулями заіржавілі радянська та німецька солдатські каски, а над ними – дзвін, який нагадує і застерігає.

«Україна – мирна держава» – таку назву має композиція на головній площі Меморіального комплексу: два танки, з перев'язаними канатом стволами...

¹ І.В.Тюленев. «Через три войны». – М.,1972. – С. 167.

² Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» (далі – НМІВВв), КВ-21243, Д-34787.

³ НМІВВв, КВ-89474, Д-16471.

⁴ Там само, КВ-41678, Д-9543, арк.1.

⁵ Там само. – Арк. 46.

⁶ Там само. – Арк. 67.

⁷ Там само. – Арк. 10.

⁸ Там само. – Арк. 14-18.

⁹ Там само. – Арк. 53.

¹⁰ Там само. – Арк. 67.

¹¹ НМІВВв, КВ-160766, Д-22584, арк. 55-56.

¹² Там само. – Арк. 58.

¹³ НМІВВв, наукова частина.

¹⁴ НМІВВв, наукова частина.

¹⁵ НМІВВв, ТФ-4418; ТФ-4419; ТФ-4425.

¹⁶ НМІВВв, ТФ-4275.

¹⁷ НМІВВв, ТФ-4278.

¹⁸ НМІВВв, ТФ-4275.

¹⁹ М.В.Коваль. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994. – С. 25.

²⁰ О.П.Довженко. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник (1941–1956). – К., 1995.– С. 195.

²¹ НМІВВв, КВ-207603, НД-24894.